

УДК 37.017.92 (477) «18/19»

Людмила ЄРШОВА,
доктор педагогічних наук, доцент,
кафедра суспільних наук,
Житомирський національний агроекологічний університет

ПОЛЬСЬКИЙ ВИХОВНИЙ ІДЕАЛ ЯК СКЛАДОВА ГЕОКУЛЬТУРИ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Пропонується культурологічний підхід до вивчення системи національних виховних ідеалів підросійської України XIX – початку XX ст. У процесі аналізу виховного ідеалу поляків Правобережної України особливий акцент зроблено на застосуванні геокультурного підходу як складової культурологічного.

Геокультура об'єднала в собі проблеми, з одного боку, природного географічного середовища, а з іншого, – їх сприйняття кожною культурою різноманітних етносів, що є мешканцями однієї території¹. Цей зв'язок відображено в численних дослідженнях – історичних, літературознавчих, педагогічних, філософських тощо. Геокультурний підхід розглядає географічне середовище та етнос як певну «визначену цілісність»². Як два компоненти єдиного цілого середовище та етнос у процесі раціонального програмування суспільного життя мають орієнтуватися на певний ідеал³ як оптимальну організацію простору і формування певного канону референтних осіб. Крім того, геокультурний підхід використовує також поняття «геокультурна система», що має певну структурологічну спорідненість із системою різних національних виховних ідеалів, сформованих на спільній території. Якщо «геосистему» розглядати як складний інтегрований науковий об'єкт, то й система національних виховних ідеалів матиме багато спільних структурних характеристик⁴, до яких можна віднести: багатofакторність розвитку, системofормуючу роль антропогенного фактору, геопсихологічну зумовленість, поліморфізм, полісистемність, поліструктурність, часову багатовимірність розвитку системи, динамізм і мінливість, особливий тип просторово-часових внутрішніх та зовнішніх зв'язків, підвищений рівень

¹ Мамулькіна О. Г. Зміст поняття геокультурної системи в українському соціумі // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2010. – № 6 (193). – Ч. II. – С. 144–151. – С. 144.

² Ibidem, С. 145.

³ Хайдеггер М. Искусство и пространство // Время и бытие : ст. и выст. : [пер. с нем.]. – М. : Республика, 1993. – С. 312–316.

⁴ Романчук С. П. Историчне ландшафтознавство : теоретико-методологічні засади та методика антропогенно-ландшафтних реконструкцій давнього природокористування. – К. : РВЦ «Київський університет», 1998. – 145 с. – С. 14.

диференціації, дискретність, контрастність, мінливість територіальної структури, умовність меж тощо. З огляду на це, актуальним є вивчення впливу геокультурного фактору на формування етнонаціональних особливостей ідеалу особистості, зокрема, на специфіку відображення в ідеальних рисах представника певної національної спільноти, його ставлення до батьківської/рідної землі.

Різні аспекти геокультурної й педагогічної проблематики, пов'язані з необхідністю вивчення особливостей національних характерів народів України, у різні часи привертала увагу вітчизняних і зарубіжних дослідників, зокрема, В. Андрущенко, В. Антоновича, Г. Бачинського, В. Вілкова, В. Вернадського, Л. Губерського, Р. Додонова, В. Єршова, М. Костомарова, В. Кременя, В. Крисаченка, М. Кисельова, Б. Коммонера, В. Ніколаєвського, Ю. Одума, А. Печчеї, М. Хилька, А. Швецової та інших. Метою нашого дискурсу є застосування геокультурного підходу до вивчення зв'язку Людини і Природи як історико-педагогічної проблеми.

Геокультурний підхід особливо фокусує увагу дослідника на системоформуючій ролі антропогенного фактору. Очевидно, що кожен національний виховний ідеал рефlekтував ставлення певного етносу до стилю й наслідків своєї господарської діяльності в рустикальному чи урбаністичному просторах землі, яку вважав своєю. Наприклад, любов до рідної/своєї землі як спільна складова національних виховних ідеалів мала глибокі етнічні відмінності, зумовлені рівнем освіти й особливостями життєдіяльності певного народу.

Для вивчення змісту геокультурної складової виховного ідеалу поляків українсько-польського пограниччя особливе значення має монографія професора В. Єршова «Польська мемуаристична література Правобережної України доби романтизму» (2010). Зокрема, у цій праці в ментальності поляків рустикальний простір з романтичними садами, парками, фортецями, маєтками розглядався як особливе джерело естетичного світосприйняття й самовираження, родинної честі й гордості⁵. В епоху Ренесансу мода на сади стала престижною необхідністю для всіх представників заможних класів Європи, а їх пишність і флористичне розмаїття, свого роду, – «манією». Відомо, наприклад, що англійська королева Єлизавета I посланців інших держав приймала у своєму «офіційному» саду в Уайтхоллі. І якщо для російських послів це було незвичним і сприймалось як образливе для їх високого престижу⁶, то поляки цю європейську тенденцію зробили традицією кожної шляхетської родини⁷. В. Єршов наводить десятки прикладів того, що рустикальний простір займав сакральне місце у спогадах правобережних поляків. Вчений наголошував, що на території українсько-польського пограниччя символом рустикального дому або палацу стала алюзія Божого саду та сократівської хатки – «аркадійська ідилія, міра й виваженість»⁸.

З одного боку, любов «Людини до Природи» до змісту польського виховного ідеалу, як і до українського, увійшла як внутрішня, ментально і психологічно зумовлена потреба, а з іншого – як «добрий тон», властивий західній культурі. Зокрема, Я. Пелц зазначав: «На польську паркову культуру

⁵ Єршов В. О. Польська мемуаристична література Правобережної України доби романтизму. – Житомир : Полісся, 2010. – 454 с. – С. 188–193.

⁶ Лихачев Д. С. Поэзия садов : к семантике садово-парковых стилей. – Л. : Наука, 1982. – 344 с. – С. 27.

⁷ Родічкін І. Д., Родічкіна О. І. Старовинні маєтки України. – К. : Мистецтво, 2005. – 384 с. – С. 7–9.

⁸ Єршов В. О. Польська мемуаристична література... *Op. cit.*, С. 184.

від давнини великий вплив мали закордонні вояжі, під час яких відбувалося знайомство з певними оригінальними ідеями. Намагались їх переносити до власного краю, де користувалися порадами й послугами закордонних митців»⁹. Відтак, з огляду на проєвропейський вектор розвитку польської культури та високий майновий статус її представників на території підросійської України, цілком зрозумілою є розмаїта палітра палацо-паркових ансамблів, створених польськими магнатами-землевласниками на території Волині, Київщини і Поділля¹⁰.

Системі національних виховних ідеалів притаманний також поліморфізм – наявність у представників одного етносу різних виховних орієнтирів і цінностей. Ця характеристика більше проявлялася в етнічно й релігійно споріднених спільнотах (українська, польська, російська, чеська) і пояснювала більш інтенсивні асимілятивні зміни у їхніх виховних ідеалах порівняно з іновірними етнічними громадами (німецька, єврейська, мусульманська), які завдяки своїй соціальній інтровертованості та територіальній локальності демонстрували значно меншу поліморфічність і більшу захищеність від зовнішніх ідеологічних впливів.

Однак говорити про поліморфізм національно споріднених виховних ідеалів слід досить обережно, оскільки його виявлення в межах певної етнічної родини часто супроводжувалося погіршенням міжнаціональних стосунків. Найбільше це стосується польсько-католицького середовища, яке у більшості своїй не сприймало й засуджувало зміну своїми близькими традиційних виховних орієнтирів, особливо якщо ця зміна стосувалася ключових національних цінностей. Свідчення цього можна зустріти в багатьох літературних джерелах. Дуже яскравим є, зокрема, описаний М. Чайковським факт родинного неприйняття переходу поляка на військову російську службу. Батько-поляк стріляє у власного сина, який приїхав до нього після поразки французів під Березиною, увішаний орденами на російському мундирі, зі словами «Справжній москаль! Такий москаль, що хай його чорт забере!»¹¹. Подібний опис зустрічаємо і у спогадах Г. Жевуського, де перехожий, зустрівши на вулиці поляка в мундирі цісаря Німецької імперії, обурено вигукує: «Як це так? Ви поляк, а німцям служите! <...> А я маю за нікчому кожного поляка, який перевиховався на німця»¹².

Справедливо буде зазначити, що подібні осуди зміни виховних орієнтирів часто були притаманні міжконфесійним стосункам народів-сусідів. Найбільш виразно тенденція осуду поліморфізму виховних орієнтирів виявилася ще в кінці XVII ст., коли стала активізуватися заміна властивої тогочасній людині «релігійної відкритості» на конфесіоналізацію суспільства. Поступове запровадження системного контролю Церкви над мирянами супроводжувалося активним формуванням міфів про віровідступництво (материнське прокляття, анатемування, віщування ченців-пустельників

⁹ Pelc J. *Ogrody jako miejsca szczęśliwe // Barok. Historia-Literatura-Sztuka. – IV / 1 (7). – Warszawa : Neriton, 1997. – 227 s. – S. 11–33. – С. 18–19.*

¹⁰ Казімірова Л. *Парки – пам'ятки садово-паркового мистецтва Хмельницької області. – Кам'янець-Подільський : ПП Мошинський В. С., 2006. – 228 с. – С. 7.* Косенко І. С. *Національний дендрологічний парк «Софіївка». – К. : ВД «Академперіодика», 2007. – 198 с. – С. 6–30.*

¹¹ Czajkowski M. *Pamiętniki Sadyka Paszy. – Lwów : Nakładem księgarni Gubrynowicza i Schmidta, 1898. – 286 s. – S. 6–7.*

¹² Rzewuski H. *Pamiętniki Bartołomieja Michałowskiego. – T. 2. – Petersburg-Mohilew : Zakładem B. M. Wolffa, 1857. – 186 s. – S. 89.*

тощо)¹³. Однак саме наявність численних фактів осуду зміни змістовності й спрямованості виховного ідеалу можна вважати прямим свідченням на користь існування поліморфізму як важливої складової системи національних виховних ідеалів.

Важливою для етнонаціонального аспекту визначення ідеальних особистісних рис є також часова багатовимірність розвитку системи національних виховних ідеалів. З одного боку, певний національний виховний ідеал розглядається як складова загальної системи виховних ідеалів України XIX – початку XX ст., котра функціонувала в єдиному соціальному, економічному і правовому полі Російської імперії, а з іншого, – кожна національна підсистема мала власну історію розвитку, детерміновану знаковими для певного етносу подіями і фактами. Якщо, наприклад, 1861 р. безпосередньо вплинув на ідеологічні цінності й ідеали усіх етносів Російської імперії, то 1863 р. у першу чергу став випробуванням для поляків Королівства Польського та Південно-Західного краю імперії, лише опосередковано впливаючи на дієвість виховних ідеалів інших народів царської Росії. Кримська війна 1853–1856 рр., в яку Російська імперія вступила під проводом ідеї «захисту православ'я»¹⁴, попри суперечливість своїх результатів, сприяла зміцненню дієвості російсько-православних ідеалів і водночас значно знизила впливовість виховного ідеалу кримських татар, знаменуючи ідеологічний наступ на мусульманську культуру під гаслом «більш раціональної постановки керування мусульманськими масами». На думку П. Столипін, імперський уряд з метою захисту «цілісності державного тіла» повинен був унеможливити таке виховання мусульман, яке неминуче призводить до шукання національних ідеалів за межами своєї держави¹⁵.

Можна також вважати, що системі національних виховних ідеалів властиві динамізм і мінливість, оскільки очевидно, що національні виховні ідеали хоча й розвивалися в межах однієї системи, проте змінювали змістові аксіологічні акценти в залежності від актуальних інтересів етносу, демонструючи доцентрові чи відцентрові тенденції своєї дієвості. Так, «пільгова» економічна політика Російської імперії щодо окремих категорій іноземних переселенців у поєднанні з відверто агресивною національною політикою часто зумовлювала вибір окремими представниками неросійських етносів (чи цілими громадами, як, зокрема, сталося з російськими чехами-гусистами, котрі прийняли православ'я) проросійського виховного вектору (доцентрова тенденція). З іншого боку, толерантна на початку XIX ст. національна політика царського уряду щодо поляків Російської імперії зумовила активне зростання дієвості їх національного виховного ідеалу, важливою складовою якого був пропольський державницький патріотизм, який у середині XIX ст. вилився в дієві заклики до відновлення самостійної польської держави в кордонах дорозділової Речі Посполитої (відцентрова тенденція).

У першій половині XIX ст. польська шляхетська спільнота Правобережної України розгорнула традиційну для польського виховного ідеалу активну суспільну діяльність, що виявилася не лише у вигляді національного та

¹³ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К. : Критика, 2005. – 584 с. – С. 301–302, 303.

¹⁴ Петров А. Н. Война России с Турцией. Дунайская кампания 1853 и 1854 гг. – Т. 1: 1853 год. – СПб. : Военная типография, 1890. – 205 с. – С. 42.

¹⁵ Мухетдинов Д. В., Хабутдинов А. Ю. Ислам в России в XVIII – начале XX вв.: модернизация и традиции. – Нижний Новгород : Издательство ННТЦ им. Н. И. Лобачевского, 2011. – 282 с.

освітньо-культурного, але й «економічного» патріотизму¹⁶. Однак, на думку сучасних дослідників, саме в цей час у середовищі шляхетського стану стало зароджуватися відчуття неминучого «наближення катастрофи не тільки для польського шляхетського світу, але й російського»¹⁷. Після поразки польського повстання 1831 р. ця польська катастрофа набула цілком реальних обрисів і масштабів, оскільки у першу чергу царський гнів було скеровано на руйнацію дієвості і впливовості виховного ідеалу польської еліти, десятки тисяч родин якої у 1831–1832 рр. були вирвані зі звичного геокультурного простору та переселені за Волгу й на Кавказ. У 1833–1834 рр. царським урядом було видано накази про необхідність документального підтвердження приналежності до шляхетського стану ще з часів Речі Посполитої, в результаті чого в період з 1833 по 1848 рр. з нього «вибуло» дві третини старовинних польських родин, яких віднесено було до вільних селян і які, відповідно до «нового» статусу, втрачали не лише маєтності, але й шляхетське звання та можливість здобувати освіту в державних освітніх закладах¹⁸. Зважаючи на ставлення поляків до рідної землі та старопольське розуміння родинної честі, зрозуміло, що подібні царські санкції для багатьох шляхтичів виявилися страшнішими за вигнання чи фізичну смерть.

Система національних виховних ідеалів XIX – початку XX ст., безперечно, має й особливий тип просторово-часових внутрішніх та зовнішніх зв'язків, оскільки зміст, структура і дієвість виховних національних ідеалів детерміновані специфікою адміністративного підпорядкування, місця в соціальній, економічній і політичній ієрархії суспільства та відповідними ідеологічними впливами сусідніх держав – історичних батьківщин національних меншин України. Наприклад, після другого розділу Речі Посполитої поляки не залишили свої землі, що увійшли до складу Російської імперії, і тривалий час продовжували підтримувати польську доміную в освітньому, культурному і навіть адміністративному житті краю. У середині XIX ст., кульмінаційного з точки зору боротьби польського народу за власні національні інтереси, у деяких польських громадах Російської імперії дієвість виховного ідеалу виявилася навіть більшою, ніж у центральних районах Польщі. Підтвердженням цього може бути гасло овруцького повстання 1831 р.: «Якщо Варшава не хоче бути Варшавою, тоді нехай Варшавою стане Овруч!»¹⁹. Пропольську державницьку орієнтацію виховного ідеалу поляків Російської імперії не змінили й гучні репресії другої половини XIX ст., спрямовані не лише проти референтних осіб польського повстанського руху, але й проти польської мови та культури. Навіть росіяни змушені були визнати, що роки бездержавності не змінили польської «звички не коритися долі»²⁰. Натомість, зовсім іншу спрямованість мала дієвість виховного ідеалу кримських татар: з огляду на відмінність релігій та військовий характер стосунків, після включення ханського Криму до складу Російської імперії, татари, захищаючи

¹⁶ Барвінок О. В. Дворянство Подільської губернії в кінці XVIII – на початку XX ст. : історіографічний огляд // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2010. – Вип. XXVIII. – С. 459–464. – С. 462.

¹⁷ Orman E. *Tańcza Poniatowskich: z dziejów szlachty na Ukrainie w XIX wieku.* – Kraków : Polska Akademia Umiejętności, 2009. – 416 s. – S. 360.

¹⁸ Wielhorski W. *Ziemia ukraińska Rzeczypospolitej. Zarys dziejów* // *Pamiętnik Kijowski.* – T. 1. – London : Drukarnia Polska, 1959. – S. 7–95. – S. 77.

¹⁹ Czajkowski M. *Pisma. Owruczanin, powieść historyczna z roku 1812.* – T. 4. – Lipsk : F. A. Brockhaus, 1863. – 315 s. – S. XIV.

²⁰ Шукин В. *Запад как пространство «романтического побег»* // *Slavia orientalis.* – T. XLIII. – № 2. – Kraków, 1994. – S. 215–226. – S. 225.

власну віру, масово залишали рідні землі, довівши у 1917 р. хвилю мусульманської еміграції до 4 млн. осіб.

Варто також зазначити, що системі національних виховних ідеалів властива певна дискретність. З одного боку, ця властивість виявлялася через перервність сталого розвитку національних виховних ідеалів, звичну в умовах національної залежності й підкореності. Політика царсько-російських урядів щодо організації виховання громадян неросійського походження завжди базувалася на необхідності захищати єдність імперії, у зв'язку з чим будь-які національні виховні ідеали повинні були проходити через певні ідеологічні фільтри правового поля Російської імперії. Здебільшого від традиційного національного ідеалу мала залишитися сама лише форма, а в змісті виокремлювалася табуїрована проблематика, що не мала законного виходу через дієвість ідеалу, зумовлюючи таким чином перервність його розвитку. З іншого боку, дискретність можна тлумачити як певну територіальну й духовну відірваність виховного ідеалу національних меншин Російської імперії від національного виховного ідеалу своєї історичної Батьківщини. У наслідок цього виховні національні ідеали, які формувалися у правових полях різних держав практично завжди виявляли змістову невідповідність, яку, з огляду на заміну чи втрату частини цінностей, можна вважати ознакою перерваного розвитку. Такими змістовими контрастами позначена, наприклад, окремішність правобережних поляків і поляків Царства Польського. Про це, зокрема, писав В. Міцкевич, наголошуючи, що в Житомирі всі роздуми про майбутнє Польщі «дуже відрізнялися від суперечок нашої еміграції в Парижі»²¹. Це ж саме підтверджував і М. Грабовський у листі до Ю. І. Крашевського, відверто зазначаючи, що у Великопольщі щодо окремішності правобережного поляка «мають дикунські уявлення»²². Майже тотожну думку фіксує й М. Чайковський, стверджуючи, що правобережців у Царстві Польському «мають за якийсь дикий народ, а не за поляків»²³.

Специфічний геокультурний простір українсько-польського пограниччя сформував також і особливий зміст діяльності громадських об'єднань правобережних поляків, у якому одне з чільних місць займало формування польських національних чеснот.

Аналіз монографій професора В. Єршова «Польська література Волині доби романтизму : генологія мемуаристичності» (2008) та вже згадуваної вище праці «Польська мемуаристична література Правобережної України доби романтизму» (2010) дозволяє говорити про те, що значна мережа не лише легальних, але й таємних громадських об'єднань поляків українсько-польського пограниччя стала ключовим фактором відродження польського виховного ідеалу. Наприклад, масонські ложі («Доброчинний поляк», «Досконала таємниця», «Увінчана цнота», «Мінерва», «Марс» та ін.) сприяли утвердженню у змісті польського виховного ідеалу толерантного ставлення до інших народів своєї батьківщини, виробленню національного імунітету проти деформуючого впливу «чужих» ідеалів, зростанню значення соціальної активності. Літературно-мистецькі, громадсько-політичні та професійні об'єднання («Кременецьке коло», «Товариство польського народу» Ш. Конарського, «Таємна корпорація волиняків», «Троїстий союз студентів трьох правобережних губерній», волинське, київське й подільське земляцтва,

²¹ Mickiewicz Wł. Pamiętniki. – Т. 2. 1862 – 1870. – Warszawa-Kraków-Lublin-Łódź-Paryż-Poznań-Wilno-Zakopane, [1927]. – 441 s. – S. 39.

²² Grabowski M. Listy literackie / wydał A. Bar. – Kraków : Nakładem Polskiej Akademji umieętnosci, 1934. – 451 s. – S. 147.

²³ Czajkowski M. Pisma. Owruczanin,... Op. cit., S. 115.

«Литовсько-волинська котерія», «Житомирський дворянський клуб», «Волинське товариство добродієвності», «Житомирське лікарське товариство», «Товариство з видання польських книг за зниженими цінами» та ін.) завдяки відкриттю друкарень, літографій, книгарень, поширенню польської патріотичної літератури, організації зустрічей, лекцій, дискусій, з'їздів тощо сприяли гуртуванню національної еліти, яка визначила основні концепти польського виховного ідеалу: «шляхетність польського серця», міжетнічна толерантність, християнська дієва любов до ближнього, громадська активність, національний патріотизм, здатність до самозбереження і готовність до відтворення, а також обґрунтувала особливості функціонування польського виховного ідеалу в умовах відсутності державності («валенродизм» як чеснота, що забезпечувала збереження національних цінностей шляхом укорінення у ворожі лави з метою їх розвалу для звільнення й відродження власних ідеалів).

Підсумовуючи вищевикладене, слід зазначити наступне: формування виховного ідеалу поляків українсько-польського пограниччя XIX – початку XX ст. було детерміноване потужною активністю польських громадських об'єднань і товариств; стійкість національного ідеалу визначалася міцністю сформованих польським етносом чеснот; змісту його було властиве особливо сакральне ставлення до рідної землі, відображене у численних его-документах польської інтелектуальної еліти досліджуваного періоду; глибоким джерелом вивчення трансформацій польського виховного ідеалу XIX – початку XX ст. стали не лише історичні та історико-педагогічні праці, але й численні філологічні дослідження, серед яких особливе місце посідають монографії професора В. О. Єршова.

Ludmiła Jerszowa. Polski ideał wychowawczy jak część składowa kultury geograficznej Ukrainy Prawobrzeżnej.

Proponuje się podejście kulturowe do studiowania systemu narodowych ideałów wychowawczych Ukrainy XIX – początku XX wieku, która była częścią Imperium rosyjskiego. W trakcie analizy ideału wychowawczego Polaków Ukrainy Prawobrzeżnej szczególny akcent zrobiono na stosowaniu podejścia geograficzno-kulturowego jako składowej kulturowego.

Liudmyła Yershova. Polish Educational Ideal as a Part of Geo-culture of Right-Bank Ukraine.

The cultural approach to the study of system of national ideals of under-Russian Ukraine of XIX – the beginning of XX century is proposed. Using of geo-cultural approach as a part of cultural one is specially accented in the process of analysis of Polish educational ideal of Right-Bank Ukraine.